

Oceny i omówienia

Interdyscyplinarnie o wojnie

RICHARD OVERY: *Why war?*, London, Penguin, 2024, 388 ss.

W przededniu dojścia nazistów do władzy, w 1932 r., doszło do znamiennej wymiany korespondencji między Albertem Einsteinem i Zygmuntem Freudem. Dwóch wielkich myślicieli niemieckojęzycznego świata próbowało wówczas odpowiedzieć na pytanie o przyczyny i nieuniknioną wojnę. Blisko sto lat po oryginalnej debacie do pytania *Why war?* powrócił brytyjski historyk Richard Overy. Moment dziejowy wydaje się znaczący. Pełnoskalowa inwazja Rosji na Ukrainę, nowe przesilenie w konflikcie izraelsko-palestyńskim, ale też nieustające wyzwania kryzysu klimatycznego sprawiły, że w połowie trzeciej dekady XXI w. wizja wojny i masowej przemocy przestała być w Europie odległym widmem, a stała się realnym zagrożeniem coraz mocniej wdzierającym się w codzienność. Napięta sytuacja międzynarodowa skłania z jednej strony do poszukiwania paralel z okresem międzywojennym, z drugiej zaś do namysłu nad procesami prowadzącymi do masowej, zbiorowej przemocy. W pytaniu o przyczyny wojen zawiera się bowiem nadzieja na uniknięcie podobnych scenariuszy w przyszłości.

Richard Overy jest profesorem historii na Uniwersytecie w Exeter. Na przestrzeni kilkudziesięcioletniej kariery naukowej skupiał się na badaniu dziejów II wojny światowej i Trzeciej Rzeszy. Nie jest mu obce również badanie przyczyn wojen. W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku wszedł w polemikę z marksistowskim historykiem Timothyem Masonem, który przedstawił tezę, jakoby to problemy gospodarcze były główną przyczyną ataku Trzeciej Rzeszy na Polskę we wrześniu 1939 r. Overy stanął po stronie wyjaśnienia wykraczającego poza aspekty czysto ekonomiczne, opowiadając się za uwzględnieniem czynników politycznych i dążeń nazistów oraz samego Adolfa Hitlera. Warto zaznaczyć, że wiele prac autora zostało przetłumaczonych na język polski. Do najważniejszych z nich zaliczyć można książki *Dyktatorzy. Hitler i Stalin*¹ oraz *Wojnę powietrzną 1939-1945*².

W najnowszej publikacji Overy postawił sobie za cel przybliżenie dorobku różnych, pozornie niezwiązanych ze sobą, dziedzin nauki w zakresie wyjaśniania przyczyn wojen

¹ R. Overy, *Dyktatorzy. Hitler i Stalin*, tł. Ł. Witczak, Wrocław, Wydawnictwo Dolnośląskie, 2009.

² R. Overy, *Wojna powietrzna 1939-1945*, tł. S. Białostocki, Warszawa, Bellona, 2007.

i zbiorowej przemocy. Do zadania podszedł dwutorowo. W pierwszej kolejności przedstawił teorie z zakresu biologii, psychologii, antropologii i ekologii, wzbogacając je licznymi historycznymi przykładami odnoszącymi się do dwudziestowiecznych konfliktów. Autor zauważył bowiem, że perspektywy te rzadko są stosowane do historii najnowszej – zarówno przez przedstawicieli wspomnianych dyscyplin, jak i przez historyków. Następnie omówił cztery wojenne motywacje osadzone w dorobku nauk humanistycznych i społecznych: zasoby, wiarę, władzę i bezpieczeństwo, odnosząc je nie tylko do współczesności, lecz również zamierzonych konfliktów.

Pytań wypływających z lektury *Why war?* jest wiele. Na kartach książki Overy zastanawia się nad tym, co stoi za momentem przejścia od współistnienia do zbiorowej przemocy. Pyta, dlaczego wojny, gdy już wybuchają, przyjmują taki a nie inny obrót. Stara się przy tym przybliżyć odpowiedź na pytanie, czy jako ludzkość jesteśmy na wojny skazani. Cel ten nie jest oczywiście szczególnie innowacyjny. Autor nie jest pierwszym, który powrócił do słynnego pytania z lat trzydziestych, a książka wkracza tematycznie na pole zajmowane przez całe subdyscypliny naukowe, takie jak *peace and conflict studies*. O jej wartości świadczą jednak otwarte, łączące różne dziedziny podejście i przystępna forma pisarska.

Why War? odbiega od dotychczasowego dorobku Overy'ego. Sam autor nazywa książkę „zuchwałością” i zdaje sobie sprawę z ograniczeń – zarówno własnych, jak i tych narzucanych przez przyjętą formułę badawczą (s. 3). Opracowanie ma charakter popularnonaukowej syntezy skierowanej do szerokiego grona czytelników, powinno jednak usatysfakcjonować również odbiorców akademickich. O popularyzatorskiej naturze publikacji świadczyć może sposób wydania, z krótkim wstępem teoretycznym i przypisami umieszczonymi na końcu książki.

Przyjęta perspektywa badawcza zasługuje jednak na uwagę, ponieważ Overy czerpie nie tylko z najnowszego dorobku kilku dyscyplin nauki, ale sięga również po podejście niewykorzystane jeszcze w pełni w historiografii. *Why war?* wpisuje się bowiem w nurt historii głębokiej (ang. *deep history*), chociaż autor nie odwołuje się bezpośrednio do tego pojęcia. Owo podejście zakłada zerwanie z opartym na prymacie źródeł pisanych podziałem na prehistorię i historię. W ramach *deep history* proponowane jest wydłużenie perspektywy historycznej do momentu pojawienia się pierwszego człowieka i zintegrowanie w niej dorobku takich dyscyplin i dziedzin nauki, jak biologia czy psychologia. W przedsięwzięciach strukturalnych społecznych „głębcy historycy” upatrują korzeni systemów wierzeń, modeli rodziny czy też, jak w przypadku propozycji Overy'ego – przemocy³. Poszukują przy tym odpowiedzi na współczesne wyzwania wynikające ze zmian klimatycznych czy też epidemii.

Oczywiście poszukiwania wydłużonej chronologii nie są już dzisiaj nowinką w historiografii. Nie są nią również w nurcie popularnonaukowym – ich echa pobrzmiewają w bestsellerowych książkach Yuvala Noaha Harari'ego czy też głośnej publikacji *Narodzony wszystkiego. Nowa historia ludzkości* autorstwa Davida Graebera i Davida Wengrowa. Układ książki Overy'ego jest przy tym dyscyplinarny, a nie chronologiczny, co jest w pełni zrozumiałe zważywszy jej myśl przewodnią.

³ D. Smail, „In the Grip of Sacred History” [w:] *The American Historical Journal*, vol. 110, no. 5, 2005, s. 1360, <https://doi.org/10.1086/ahr.110.5.1337>.

Książka podzielona została na dwie części. W pierwszej z nich Overy sięga po dorobek dziedzin i dyscyplin, które jego zdaniem nie były dotychczas szerzej wykorzystywane przed historyków badających współczesne konflikty. Autor zarazem polemizuje z teoriami, w myśl których dawniej konflikty były mniej brutalne, w tym z koncepcją „pierwotnego pacyfizmu” zaproponowaną przez polskiego antropologa Bronisława Malinowskiego (s. 7). Zamiast tego argumentuje, że kolektywna przemoc jest zjawiskiem starszym niż instytucja państwa, cywilizacja, a być może również tryb osiadły. Pomocna w poszukiwaniu długiego trwania sztuki wojennej okazuje się w pierwszej kolejności biologia.

Rozpatrując biologiczne wyjaśnienia ludzkiej skłonności do zbiorowej przemocy, Overy nie ucieka od trudnych zagadnień, w tym od refleksji jak biologia objawiła się na polach bitew w XX w. i posłużyła do uprawomocniania wojen, aktów masowej przemocy i ludobójstw. Sygnalizuje również szereg możliwych do rozwinięcia zagadnień, takich jak np. udział kobiet w wojnie (s. 37-38). Kolejno autor przytacza dorobek dwudziestowiecznej psychologii. Wychodząc od krytycznie przedstawionych osiągnięć psychoanalizy, sięga po wyjaśnienia płynące z nurtów takich jak psychologia ewolucyjna czy społeczna. Wskazuje przy tym, że niektóre tematy, takie jak psychologiczne i emocjonalne aspekty ludzkiego zamiłowania do walki, nie były dotąd dokładnie eksplorowane (s. 77). W rozdziale poświęconym antropologii (z dużą dawką archeologii) Overy polemizuje z poglądem, jakoby wojna była „wynalazkiem” cywilizacji i wskazuje na starsze źródła kolektywnej przemocy. Przybliża czytelnikowi z jednej strony uniwersalność kultur wojennych, z drugiej zaś zróżnicowanie przyczyn przemocy – nawet kanibalizm okazuje się bowiem mieć różne źródła i praktyki. Ostatni rozdział pierwszej części poświęcony jest ekologii. W tym miejscu mocniej niż w poprzednich fragmentach książki wybrzmiewają echa współczesnych i potencjalnych przyszłych konfliktów. Niemniej jednak autor raz jeszcze pozostaje sceptyczny wobec traktowania czynników ekologicznych jako wyłącznej przyczyny wybuchów zbiorowej przemocy, a wręcz wobec nieuchronności takich wybuchów.

W pierwszej części książki Overy wyraźnie pokazuje, że perspektywy poszczególnych dziedzin uzupełniają się. Biologia przychodzi z sugestiami tam, gdzie nie sięga antropologia, a ta z kolei może wchodzić w twórczy dialog z psychologią. Autor nie wpada w pułapki biologiczno-psychologicznego determinizmu. Przedstawia obie te nauki jako meta-perspektywy, które nie mogą służyć wyjaśnieniom przyczyn konkretnych wojen. Tłumaczą raczej zdolność ludzi do udziału w procesach masowej przemocy. Overy słusznie wskazuje przy tym na problemy wynikające z inkorporacji perspektyw biologicznych czy też nawet archeologicznych do myślenia historycznego – dowody na występowanie konfliktów w zamierzchłej przeszłości nie dają nam wszak wiedzy o tym, ile obok tych konfliktów było pokojowego współistnienia. Przypomina też, że nie sposób spojrzeć na uwarunkowania biologiczne w oderwaniu od kultury, chociaż skala głębszych powiązań bywa niepewna, chociażby w zakresie tego, na ile biologia i psychika warunkują kulturę, a na ile kultura wpływa na biologię i psychikę.

Jednocześnie Overy przytacza istotny argument przeciwko wyłącznie kulturowemu wyjaśnieniu genezy konfliktów, wskazując na współwystępowanie ponadkulturowych cech i zachowań, a także podobieństwa między współczesnymi wojnami a dawnymi aktami przemocy. Wśród zastosowanych przez autora porównań znajdziemy m.in. zestawienie II wojny światowej z wojnami grecko-perskimi. Autor w bogaty sposób czerpie przy tym

ze swojego dorobku jako badacza dziejów II wojny światowej. Owe głębokie osadzenie współczesnych konfliktów stanowi ważny i pouczający aspekt książki Overy'ego.

Druga część książki poświęcona jest „tradycyjnym”, humanistyczno-społecznym metodom wyjaśniania konfliktów, które tym razem zestawione zostają z szerszymi perspektywami dziedzinowymi i czasowymi. Overy zaczyna opowieść od roli zasobów w generowaniu konfliktów, wychodząc od polemicznego spojrzenia na dorobek marksizmu i wyjaśnień materialistycznych. Autor zreżnie rysuje tu długie linie wojennych motywacji, rozróżniając przyczyny wojny jako takiej od przyczyn wojennego zaangażowania jednostek czy też zachęcania ludzi do udziału w zbiorowej przemocy. Overy ponownie wątpi i rysuje złożone obrazy wojen, pokazując za francuskim geografem Philippe Le Billonem, że „zasoby same w sobie nie powodują konfliktów” (s. 179).

W rozdziale poświęconym religii autor sięga po ekumeniczne spojrzenie, pokazując, że ideologie polityczne też mogą nosić znamiona wierzeń. Odnosi to zwłaszcza do nazizmu i komunizmu, w myśl przytaczanej koncepcji włoskiego historyka Emilio Gentile (s. 219). Mocną stroną tej części pracy są liczne polemiki z utrwalałymi w historiografii poglądami, takimi jak chociażby przyczyny wojny burskiej. Overy pokazuje też, w jaki sposób wyjaśnienia przyczyn pewnych konfliktów zmieniały się na przestrzeni lat. Polemizuje przy tym z sekularną tendencją współczesnej nauki, w myśl której religijne przesłanki konfliktów zwykło się spychać na dalszy plan i zasłaniać je raczej aspektami materialnymi. We fragmencie poświęconym wczesnonowożytnym wojnom religijnym zauważa wręcz, że „większość historyków zgadza się dzisiaj, że w konflikcie religijnym chodziło o religię” (s. 206). Przypomina jednak, że podobnie jak zasoby, wiara nie wywołuje wojen.

W rozdziale poświęconym władzy Overy zwraca uwagę na pewną dwuznaczność tej kategorii i pokazuje, że przez większość dziejów to raczej wojna napędzała władzę, a nie władza wojnę. Spora część tekstu poświęcona jest „wielkim jednostkom” i triadzie Aleksander Wielki-Napoleon-Adolf Hitler, między którymi autor chętnie szkicuje paralele. Z perspektywy polskiego czytelnika wydawać się może, że zwłaszcza w kontekście przedstawienia Napoleona wybrzmiewa tu bardziej konserwatywne podejście brytyjskie.

Ostatni rozdział poświęcony jest przyczynom wojny w ujęciu nauk o bezpieczeństwie. Autor raz jeszcze sięga w nim po bogaty zakres temporalny, od rzymskiego *limesu* i Muru Chińskiego po współczesne konflikty graniczne. Zastanawia się przy tym nad charakterem współczesnych konfliktów w regionach takich jak Kaszmir czy Ukraina i wprowadza czytelnika w pojęcia związane z teorią wojny, jak np. pułapka Tukidydesa, nie stroniąc od krytycznej refleksji nad ich zastosowaniem. Ważnym wnioskiem autora wydaje się również przypomnienie, że logika wojny wymyka się takim wskaźnikom, jak PKB czy CINC (kompleksowy wskaźnik możliwości narodowej).

Mocną stroną książki Overy'ego jest zreżnie przygotowana, zwięzła narracja. Autor sięga po imponujący czasowy i geograficzny zakres syntezy – od prehistorii po wojnę rosyjsko-ukraińską i od tradycji amazońskiego plemienia Jiwarów po konflikty polityczne na Wyspach Bougainville'a. Opracowanie stanowi też przystępny przegląd nowożytnej myśli społecznej, politycznej i naukowej, chociaż oczywiście poglądy Hobbesa, Malthusa, von Clausewitza, Freuda czy Margaret Mead są tutaj raczej sygnalizowane niż rozwijane. Niemniej jednak *Why war?* to szeroka, interdyscyplinarna propozycja bibliograficzna dla osób pragnących zgłębiać zagadnienie przyczyn kolektywnej przemocy.

Lekturę ułatwia zakończenie każdego rozdziału krótkim podsumowaniem najważniejszych omówionych idei.

Zważywszy na popularnonaukowy charakter opracowania, na uwagę zasługuje również zdrowy sceptycyzm Overy'ego i jego zdolność do jasnego wskazywania miejsc, w których nauka nie jest obecnie w stanie zapewnić nam konkretnych odpowiedzi. Autor wątpi, oddaje głos polemikom i nie popada w hurraoptymistyczne nastawienie wobec przywoływanych teorii. Przypomina też, że badacze nie posiadają nieomylnych narzędzi do zestawienia ze sobą zamierzchłej przeszłości ze współczesnością i wysunięcia na tej podstawie rozstrzygających wniosków.

Na koniec kilka uwag krytycznych. autorowi zdarzają się dłużyzny w narracji, zwłaszcza w częściach poświęconych archeologii i antropologii, które miejscami zamieniają się w nużącą wyliczankę znalezisk pochodzących z kolejnych stanowisk archeologicznych. Overy co prawda doprowadza swoją książkę do najważniejszych konfliktów XXI w., ale tylko w niektórych miejscach zdobywa się na ich pogłębienie, co budzi pewien niedosyt, mając na uwadze zaangażowany i interwencyjny charakter rozważań. Refleksja nad przyczynami konfliktów przeprowadzona w duchu *deep history* może być natomiast dalej poszerzana, zwłaszcza że przyjęta w pierwszej części książki perspektywa łącząca XX wiek z prehistorią aż prosi się o połączenie wykorzystujące przykłady z historii średniowiecznej i nowożytnej. Niemniej jednak deklarowane przez autora założenia zostały w tym przypadku zrealizowane bez zastrzeżeń.

Podsumowując autora, *Why war?* to kolejna publikacja Overy'ego, którą warto przybliżyć polskiemu czytelnikowi. Tym razem nie ze względu na wkład w badania nad II wojną światową (choć ta odgrywa istotną rolę na kartach książki), ale ze względu na przystępne poszerzenie pola badań nad historią konfliktów. Jako synteza wprowadzająca w zagadnienie, książka może z powodzeniem posłużyć za podręcznik na wczesnych etapach nauki historii – nie tylko tej wojennej. Wobec triumfów święconych na rynku wydawniczym przez publikacje Harariego czy Graebera, *Why War?* wydaje się cenną popularnonaukową perspektywą przybliżającą nie tylko tytułowe zagadnienie, ale też dobre praktyki naukowe. A profesjonalna niepewność autora może być odtrutką w dobie prostych rozwiązań przewijających się w historycznej publicystyce.

Konkluzja jest przy tym dość pesymistyczna. Overy przedstawia kolektywną przemoc jako zjawisko, które towarzyszy ludzkości od jej zarania i od którego ludzkość prędko się nie uwolni. Oczywiście tytułowe pytanie nie mogło doczekać się jednoznacznej odpowiedzi. Przyczyny masowej przemocy od zawsze były zagmatwane i niejednoznaczne, niczym u Sun Tzu piszącego, że „tak jak woda nie posiada swojej formy, sytuacja wojenna nie posiada ustalonych prawideł”⁴. Autor sugeruje jednak, że wojny ewoluują i w przyszłości mogą stać się nawet bardziej nieprzewidywalne niż dotychczas. Rozwój nauki nie gwarantuje bowiem zwiększonej zdolności do przewidywania przyszłych konfliktów. Nie pozwala też, co może wydawać się nawet ważniejsze, na skuteczne unikanie bądź ucywilizowanie wybuchów przemocy. Być może zatem, niezależnie od stanu naszej wiedzy o zbiorowej przemocy, jesteśmy na nią skazani.

Michał Gęsiarz

⁴ S. Tzu, *Sztuka wojny, czyli trzynaście rozdziałów*, tł. nieznany, s. 42. dostęp przez: <https://trybun.org.pl/wp-content/uploads/2020/04/Sztuka-wojny-Sun-Tzu.pdf> dnia 21.02.2025.

RADA REDAKCYJNA

Członkowie krajowi: **Marek Cichocki** (profesor, Collegium Civitas; Instytut Stosunków Międzynarodowych i Zrównoważonego Rozwoju, Warszawa, Polska), **Hanka Dmochowska** (doktor, em., Instytut Zachodni im. Zygmunta Wojciechowskiego, Poznań, Polska), **Tomasz Grzegorz Grosse** (profesor, Uniwersytet Warszawski; Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych; Instytut Europeistyki, Warszawa, Polska), **Mariusz Menz** (doktor, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Historii, Poznań, Polska), **Aleksander Posern-Zieliński** (profesor, em., Polska Akademia Nauk, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Antropologii i Etnologii, Poznań, Polska); **Hanna Suchocka** (profesor, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Prawa i Administracji, Poznań, Polska); **Krzysztof Malinowski** (profesor, Instytut Zachodni im. Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu)

Członkowie zagraniczni: **Stefan Garsztecki** (profesor, Institut für Europäische Studien, Technische Universität Chemnitz, Niemcy), **Hans Henning Hahn** (profesor, Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, Niemcy), **Jonathan Huener** (profesor, University of Vermont, Burlington VT, USA), **Henryka Ilgiewicz** (dr hab., Lietuvos kultūros tyrimų institutas – Litewski Instytut Badań Kultury, Wilno, Litwa), **Dagmara Jajęśniak-Quast** (profesor, Centrum Interdyscyplinarnych Studiów o Polsce, Uniwersytet Europejski Viadrina, Frankfurt nad Odrą, Niemcy), **Kai Olaf Lang** (Dr. sc. pol., Stiftung Wissenschaft und Politik, German Institute for International and Security Affairs, Berlin, Niemcy), **Stephan Lehnsaedt** (profesor, Touro College, Berlin, Niemcy), **Jerzy Maćków** (profesor, Universität Regensburg, Institut für Politikwissenschaft, Niemcy), **Olga Morozowa** (profesor, Czarnomorski Uniwersytet Narodowy im. Petra Mohyły, Mikołajów, Ukraina), **Jaroslav Panek** (profesor, Akademie věd České republiky Historicky Ustav AV, Czech Academy of Sciences, Section of Historical Sciences, Czechy), **Katarzyna Stokłosa** (profesor, Centre for Border Region Studies, University of Southern Denmark, Sønderborg, Odense, Dania), **Klaus Ziemer** (profesor, em., Universität Trier, Niemcy, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; Instytut Politologii, Polska), **Katarzyna Żukowska-Gagelmann** (profesor, Die Duale Hochschule Baden-Württemberg DHBW, Loerrach, Niemcy)

REDAKTORZY TEMATYCZNI

Przemysław Hauser (profesor, em. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań, Polska), **Tomasz Schramm** (profesor, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań, Polska) – historia, **Jacek Kubera** (doktor, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Socjologii, Poznań, Polska) – socjologia, **Jerzy Kałężny** (profesor, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Filologii Germańskiej, Poznań, Polska) – nauki o kulturze, **Tomasz Rynarzewski** (profesor, Uniwersytet Ekonomiczny, Poznań, Polska).

Redaktor statystyczny: **Piotr Jabkowski** (profesor, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Socjologii, Poznań, Polska)

Redaktor językowy: **Anna Murawska** (język polski), **Maria Wagińska-Marzec** (język niemiecki), **Jonathan Chumas** (język angielski)

RECENZENCI ZEWNĘTRZNI

Jan Barcz (profesor, Akademia Leona Koźmińskiego; Katedra Prawa Międzynarodowego i Prawa Unii Europejskiej, Warszawa, Polska), **Bożena Górczyńska-Przybyłowicz** (profesor, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Historii, Poznań, Poznań), **Bogdan Koszel** (profesor, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, Poznań, Polska), **Albert Kotowski** (profesor, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Wydział Historyczny, Polska), **Matthias Kneip** (doktor, Deutsches Polen-Institut, Darmstadt, Niemcy), **Peter Oliver Loew** (profesor, Deutsches Polen-Institut Darmstadt, Niemcy), **Magdalena Izabella Sacha** (doktor, Uniwersytet Gdański; Instytut Badań nad Kulturą, Polska), **Henadz Sahanowicz** (profesor, Studium Europy Wschodniej UW, Polska), **Renata Schaefer** (profesor, School of Business and Economics Sonoma State University, California, USA), **Janusz J. Węc** (profesor, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych, Kraków, Polska)